

DE VRIJE WIL BESTAAT NIET. EN WAT DAN NOG ?

Een vrijzinnige visie

Jan Verplaetse, docent moraalfilosofie aan de UGent, beschrijft in *De Morgen*¹ enkele nieuwe waarnemingen over de werking van de hersenen, en besluit dat de vrije, bewuste wil niet bestaat². Ergens in onze hersenen worden de beslissingen genomen vooraleer we ons daarvan bewust worden.

Maar welke consequenties volgen hier nu uit? Verplaetse laat alleen doorschemeren dat rechtspraak en opvoeding moeten aangepast worden. Maar is het zijn bedoeling mensen te ontheffen van hun verantwoordelijkheid? Mogen misdadigers en andere actoren niet meer afgerekend worden op de gevolgen van hun daden? Worden wetten, normen en waarden onhoudbaar? Moeten jongeren niet meer nadenken voor ze handelen, zoals Verplaetse smalend suggereert? Nee toch? Meer duidelijkheid is hier gewenst, zeker omdat we als vrijzinnig humanist niet geloven in een plicht jegens een god; ook in een maatschappij zoals de onze, die voor haar wetten geen godsdienstige rechtvaardiging gebruikt.

Conditionering en gedrag

Want het is wel correct dat onze emoties, gedachten en daden beïnvloed of bepaald worden door een veelheid van externe en interne factoren die het individu niet bewust beheerst. Maar het is evengoed juist dat verboden en verplichtingen, wetten, gedragsregels over goed en kwaad, een sterke of zeer sterke motivatie of deterrent zijn bij ons handelen. Vrijwel iedereen wordt op deze wijze geconditioneerd, zij het dat niet elk individu in precies dezelfde regels gelooft, dat de incentives (voordelen voor de dader) sterk kunnen variëren, en dat sancties, onder hun diverse vormen, niet even bedreigend zijn voor elkeen (de pakkans varieert, enz).

Naast het opleggen aan de mensen van gedragsregels en straffen, moeten we ook de (andere) factoren onderzoeken, en vervolgens deze vermijden, die ongewenst gedrag veroorzaken of bevorderen. In feite zijn vele wetenschappen voortdurend bezig met de vele oorzaken te analyseren van het menselijk (en dierlijk) gedrag, zowel het gedrag van individuen, als van groepen. We kennen vandaag de (externe) oorzaken van een aantal kankers, en van malaria, tuberculose en kinderverlamming, en die oorzaken kunnen in principe sterk verzwakt of uitgeschakeld

---

¹ 3 mei 2008.

² Later vertelde Verplaetse op het symposium van BreinWijzer dat de titel door DM was geformuleerd, en dat er hier en daar in zijn tekst geschrapt was.

worden. Het menselijk gedrag is ingewikkelder. Maar vereenvoudigend weten we bijvoorbeeld, dat als mensen *beloond* worden, met geld of grondbezit, of op andere wijzen, ze tot zeer veel bereid zijn, dat wil zeggen: ze zijn te verleiden tot uitbuiting, tot het grofste bedrog, tot de vreselijkste geweldd misdaden, maar ook tot edele prestaties en zelfopoffering. Wegens dit verband is het omkopen van ambtenaren strafbaar, en zou zeer algemeen aan de oude wijsheid kunnen herinnerd worden: zet de kat niet bij de melk, of nog: de gelegenheid maakt de dief³. Homo sapiens verschilt hier weinig van andere diersoorten, die ook geconditioneerd worden door hun noodzaak water en voedsel te vinden, en zich voort te planten.

Het hoge *testosteron* gehalte van mannelijke individuen determineert, zoals welbekend, allerlei gedragingen, al worden er vele als taboe of misdadig beoordeeld. Lichamelijk geweld wordt bijna uitsluitend door mannen gebruikt, in seksuele handelingen maar ook in hun verwerving van grondgebied en geld (in oorsprong plaatsvervangend voor voedsel).

Oorlogen, zegt de arts en schrijfster Nawal El Sadaawi, worden steeds gevoerd omwille van economische belangen⁴.

Dat *groepen* mensen een ander gedrag vertonen dat alleenstaande individuen, is in de rest van de dierenwereld natuurlijk ook welbekend⁵. Ofschoon leden van een groep niet verbonden zijn door een draad of een chemische stof, versterken ze elkaar, en ondernemen ze acties zoals stakingen, opstanden, revoluties, kruistochten, veroveringsoorlogen, maar ook zinloze baldadigheden zonder (herkenbare) finaliteit. Collectieve moordpartijen en groepsverkrachtingen kunnen wél biologisch geïnterpreteerd worden.

Een samenscholingsverbod, en een uitgangsverbod is dan ook een frequente maatregel van een machthebber die zich bedreigd voelt.

Een andere sterke factor die ons (en het dierlijk) gedrag bepaalt, is een relatie van *gezag of macht*: zoals tussen de hond en zijn baas, tussen de gelovige en zijn god, bij gijzelingen, in hiërarchische structuren zoals het leger, het traditionele gezin, en de RK hiërarchie. Een vergelijkbare relatie bestaat tussen de burgers enerzijds, en politie en gerecht anderzijds; en tussen werkgever en werknemer.

---

³ Bvb verplicht de Belgische wetgever ons een geparkeerde wagen af te sluiten.

⁴ Economische belangen worden in het discours van de oorlogvoerenden meestal niet openlijk als reden voor de oorlog bekendgemaakt. Vaderlandsliefde, godsdienst, de bedreiging door de ander, soms taal, worden vaker gebruikt.

⁵ Een mooi geval van groepsop treden ziet men in de filmopname “Battle at Kruger” waar een kudde buffels het collectief opneemt tegen vier leeuwen die een kalf hebben buitgemaakt: www.youtube.com/watch?v=LU8DDYz68kM

Een derde groep uitwendige factoren die ons gedrag conditioneren, is de beschikking over *instrumenten*: wie een computer met internet bezit, zal surfen; wie een auto heeft, wil rijden, wie wapens en munitie bij de hand heeft, zal ze vroeg of laat willen gebruiken, en ermee dreigen. Wegens dit verband hebben bijna alle maatschappijen steeds het bezit van wapens zeer sterk gereguleerd (een notoire uitzondering zijn de VS, maar zelfs hier kunnen burgers legaal geen raketten of atoomwapens kopen). Instrumenten determineren zeer sterk het wetenschappelijk onderzoek, de landbouw en de industriële productie, en de oorlogvoering, en beïnvloeden de internationale politiek.

De gelijktijdige inwerking en interacties van al deze factoren beslissen over onze handelingen. En deze opsomming is ver van volledig, denk bijvoorbeeld nog aan de dagelijkse en diepgaande beïnvloeding van onze beeldvorming en emoties door de diverse *media* (die grotendeels buiten ons bewustzijn plaatsgrijpt). De rol van de schoolse opvoeding ben ik geneigd als iets minder doorslaggevend in te schatten.

Het maatschappelijk wijzigen van al deze factoren, in een gewenste zin, is natuurlijk een heel ander paar mouwen⁶. En wat is “gewenste zin”? Welke maatschappij willen we? Die vraag gaat over de opbouw van een ethica. Gelovigen steunen zich op uitspraken van hun god en zijn plaatvervangers. Vrijzinnigen bouwen een ethica op met de ratio en veel (gevoelsmatige) keuzen over wat waardevol is. Maar daarover gaat dit artikel niet. Wel zou het kunnen dat de moeilijkheidsgraad om al deze factoren te controleren, ertoe bijdraagt dat maatschappijen sneller een zeer grote verantwoordelijkheid leggen bij de individuele dader (wiens “vrije wil” dan wordt benadrukt).

Niets nieuws onder de zon.

Zijn de recente experimenten over de onbewuste hersenprocessen nu zo wereldschokkend? De maatschappij houdt reeds lang rekening met het bestaan van invloeden allerhande die een individu of groep individuen conditioneren of determineren tot gevoelens, gedachten en gedragingen. Verplaatse geeft zelf het voorbeeld van de rechtspraak waar ontoerekeningsvatbaarheid en psychopatie buiten de verantwoordelijkheid van de dader worden beschouwd. Maar ook worden

---

⁶ Er zijn voorbeelden te over hoe moeilijk dit is. Hoe kunnen we het toenemend geweld van jongeren jegens ouderen voorkomen? Hoe beïnvloeden we de Israëlische regering om onderhandelingen te beginnen met de verkozen regering van Hamas? Enz, enz.

toegepast: “verzachtende omstandigheden”, “onweerstaanbare drang”, “jeugdtrauma”, “als kind misbruikt”, “hij is ziek”, “hij is verslaafd”; of ook nog: “alles ging volgens de regels”, “we passen enkel de wet toe”, “we voerden een opdracht uit”. Het zijn allemaal verschoningsgronden die buiten de “vrije wil” van de individuele dader liggen, en aanvaard worden als reden voor vrijspraak of lichtere straf. Jaloersheid is een oncontroleerbare emotie met een verwoestende kracht, en heeft al vaak jury’s overtuigd om geweldplegers vrij te pleiten. Vaak betreft jaloersheid de partner en een concurrent(e) – bij andere zoogdieren zouden we dit fenomeen eenvoudig interpreteren als selectie bij de voortplanting. Maar bij mensen bestaat er ook jaloersheid voor materiële bezit: duurdere merkkleding, een grotere auto, een sjieker huis, meer land.

Zeer actueel zijn externe verschoningsgronden telkens daden worden verantwoord door “onze veiligheid”. “Veiligheid” doet beroep op ons overlevingsinstinct, de diepst gewortelde fundamentele drijfveer van alle levende wezens; zelfs zonder hersenen is dit instinct actief. Angst voor “onze veiligheid” rechtvaardigt opschorting van wetgevingen, diefstal van eigendom van anderen, vernedering van anderen, doden van mensen, vernietigen van gebouwen, woningen, bruggen, musea, elektriciteitscentrales, olijf- en citroenboomgaarden; hij rechtvaardigt “vluchtelingenkampen”, etnische zuiveringen, roadblocks, en...oorlog : preventief, en als “represaille”.

Alle dagen worden verschoningsgronden toegepast op *economische handelingen*. Daar wordt niet over “vrije wil” gesproken, maar over “vrije markt”. Beslissingen van bedrijfsleiders met verstrekkende gevolgen voor werknemers en consumenten, worden gemotiveerd door “concurrentievermogen”, “noodzaak tot saneren”, “verwachtingen van de aandeelhouders, en zelfs: “reacties van “de markt”. Als de prijzen stijgen, wordt dat niet ‘vrij’ beslist door de leveranciers en handelaren die hun prijzen verhogen, maar door de internationale marktprijzen.

Andere varianten voor het zelfverklaarde opheffen van de “vrije wil” zijn: “het is gods wil”, “we hebben dit aan onze kiezers beloofd”, “onze lezers/kijkers verwachten dit”.

Moeten we nu, na het voorgaande, tot de vaststelling komen dat de maatschappij reeds de individuele verantwoordelijkheid heeft opgeheven, alsof een individu inderdaad niet “vrij” beslist ? Het zou de actoren wel goed uitkomen, natuurlijk. Daarover moeten we dus verder nadenken. Ik ben geneigd veel opgesomde verschoningsgronden te verwerpen, en de betrokken individuen ter verantwoording te roepen. Alvast voor het Nürnbergtribunaal werd *Befehl ist Befehl* niet aanvaard; maar de

bevelen kwamen wel van Hitler. Wat als de bevelen komen van Bush of Olmert, of van een anonieme veiligheids"expert"⁷?

Samengevat: de maatschappelijke regels en gewoonten zijn reeds lang (gedeeltelijk) in overeenstemming met de nieuwe vondsten van de neurofysiologen over de onbewuste beslissingen. Een verdienste moet zeker toekomen aan Sigmund Freud en andere zielknijpers (zoals Maarten Toonder ze noemde). Maar werd al niet veel vroeger de menselijke natuur haarfijn uit de doeken gedaan door Homeros en in de Griekse tragedies? Speelden zijn hormonen ook Adam geen parten toen hij zich door Eva liet verleiden tot het Kwaad? Tijdens het vierde millenium voor Christus hield men op kleitabletten de boekhouding bij van zakken graan en stuks vee; goede rekeningen maken goede vrienden, wist men toen al. Dat was in Mesopotamië; het heet vandaag Irak.

De hoofdvraag lijkt mij vooral, *welk* kwaad moet bestreden worden, en *welk* goed *hoe* moet worden nagestreefd. En dat vind ik ieders verantwoordelijkheid, vrije wil of niet⁸.

Met dank aan Jan Verplaetse voor nuttige dicussies.

Frank Roels

Em hoogleraar U.Gent.

3/8/2008

---

⁷ Men herinnert zich het terreuralarm dat in ons land op 21 dec. werd ingesteld waarover zelfs achteraf een parlamentscommissie geen bevredigende uitleg kon krijgen.

⁸ M.i. kunnen en moeten verantwoordelijkheid en strafbaarheid losgemaakt worden van het vrije wils-begrip. Misschien lijkt dat onfair tegenover het individu dat gedetermineerd is. Maar die determinatie is mede bepaald door zijn maatschappelijke conditionering (rationeel, emotioneel, onbewust...) dat hij/zij ter verantwoording zal worden geroepen.

Verantwoordelijkheid en strafbaarheid zijn maatschappelijke eisen (waarden); de wetenschappelijke ontdekkingen over ons gedrag e a, behoren tot de categorie van de feiten.